Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

Original Article

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या नागरीकरणामध्ये शिक्षण व्यवस्थेची भूमिका

निशा रामदास शिंदे[1], डॉ. छत्रगुण भोरे [2]

[1]संशोधक विद्यार्थिनी, पदवी, पदव्युत्तर आणि संशोधन केंद्रभूगोल विभाग, संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव.जिल्हा- छत्रपती संभाजीनगर

[2] भूगोल विभाग, पदवी, पदव्युत्तर आणि संशोधन केंद्र,भूगोल विभाग, संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव.जिल्हा- छत्रपती संभाजीनगर

Manuscript ID:
MBP-2026-180115
ISSN: 0971-6785

Volume 43
Issue 1
Pp. 131-141
June - 2026

Submitted: 25 Jan. 2025
Revised: 25 Mar. 2025
Accepted: 20 Jun. 2026
Published: 30 Jun. 2026

Abstract

Education is considered a fundamental instrument for the social, economic, and urban development of any region. The present study examines the development of the educational system in Chhatrapati Sambhajinagar District and its impact on the process of urbanization. The study is based on data related to primary, secondary, higher secondary, and collegiate education for the years 2001 and 2023. A comparative analysis was carried out to examine changes in the number of schools, colleges, and teachers across the various tehsils of the district. The findings reveal a significant increase in the number of primary and secondary educational institutions as well as teaching staff during the study period. Chhatrapati Sambhajinagar Tehsil exhibits the highest concentration of educational facilities within the district. The expansion of higher educational institutions, technical education centers, and professional courses has attracted a larger student population to urban areas. Consequently, the demand for housing, transportation, trade, and other service sectors has increased, thereby accelerating the process of urbanization. The study establishes a positive relationship between the growth of the educational system and urban development. It concludes that the expansion of educational infrastructure has emerged as a key driver of urbanization while contributing significantly to the overall socio-economic development of Chhatrapati Sambhajinagar District.

Keywords: Educational System, Urbanization, Educational Development, Chhatrapati Sambhajinagar District.

प्रस्तावना

मानवी विकासाच्या प्रक्रियेत शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे ज्ञान, कौशल्य, विचारक्षमता आणि सामाजिक जाणीवा विकसित होतात. कोणत्याही प्रदेशाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगतीमध्ये शिक्षण व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. (सरासरी ६००-८०० मिमी).

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the ***Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0*** *International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.*

Website: https://www.mbppune.org.in
DOI: 10.5281/zenodo.21354704

Address for correspondence:
निशा रामदास शिंदे, संशोधक विद्यार्थिनी, पदवी, पदव्युत्तर आणि संशोधन केंद्र

How to cite this article:

शिंदे, निशा रामदास & भोरे, छत्रगुण . (2026). छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या नागरीकरणामध्ये शिक्षण व्यवस्थेची भूमिका. Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika Double-blind Peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography, 43(1), 131–141. https://doi.org/10.5281/zenodo.213547043

गेल्या दशकात (२००८-२०१७) पर्जन्यमानात चढ-उतार (४००-१२०० मिमी) दिसले, ज्यामुळे दुष्काळ आणि अतिवृष्टी सारख्या नैसर्गिक आपत्ती वाढल्या.विशेषतः नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षण हा एक प्रभावी घटक म्हणून कार्य करतो. शिक्षणामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार वाढतो, जीवनमान सुधारते आणि लोकसंख्येचे ग्रामीण भागातून शहरी भागांकडे स्थलांतर वाढते. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था आणि नागरीकरण यांचा परस्परांशी घनिष्ठ संबंध आढळून येतो. छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा हा मराठवाड्यातील एक महत्त्वाचा औद्योगिक, शैक्षणिक व प्रशासकीय जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील शैक्षणिक सुविधांच्या विस्तारामुळे येथील नागरीकरण प्रक्रियेला मोठी चालना मिळालेली दिसून येते. जिल्ह्यात प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन, तांत्रिक तसेच व्यावसायिक शिक्षणाच्या विविध संस्था कार्यरत आहेत. विशेषतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर जिल्हा उच्च शिक्षणाचे प्रमुख केंद्र म्हणून विकसित झाला आहे. विद्यापीठ, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, वैद्यकीय महाविद्यालये, तंत्रनिकेतने, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आणि विविध व्यावसायिक शिक्षण संस्था यांमुळे जिल्ह्यातील शैक्षणिक वातावरण अधिक सक्षम झाले आहे.छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा विस्तार हा नागरीकरण प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक असल्याचे दिसून येते. शिक्षण क्षेत्रातील वाढ, शैक्षणिक संस्थांचे केंद्रीकरण, विद्यार्थ्यांच्या संख्येतील वाढ तसेच तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणाचा विस्तार यांमुळे जिल्ह्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक विकासाला चालना मिळाली आहे. ह्या संशोधनातून छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा विकास, त्याचे स्थानिक वितरण, शिक्षण सुविधांमधील कालानुक्रमिक बदल आणि त्यांचा नागरीकरण प्रक्रियेवर झालेला परिणाम यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच शिक्षण आणि नागरीकरण यांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करून जिल्ह्याच्या शहरी विकासामध्ये शिक्षण व्यवस्थेचे योगदान अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

साहित्य आढावा

शिक्षण हे नागरीकरण प्रक्रियेला चालना देणारे एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि आर्थिक साधन मानले जाते. शैक्षणिक संस्थांच्या विकासामुळे मानवी संसाधनांची गुणवत्ता वाढते, रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि विविध सेवा क्षेत्रांचा विस्तार होतो. परिणामी शहरी भागांमध्ये लोकसंख्येचे केंद्रीकरण वाढून नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला गती प्राप्त होते. या संदर्भात विविध संशोधकांनी शिक्षण आणि नागरीकरण यांतील परस्परसंबंधांचा अभ्यास केलेला आहे. युनेस्को (२०१६) यांच्या अहवालानुसार शिक्षणाचा विस्तार हा शाश्वत नागरी विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तींची आर्थिक उत्पादकता वाढते, रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि लोकांचे जीवनमान उंचावते. उच्च शिक्षण व तांत्रिक शिक्षण संस्थांचे केंद्रीकरण हे शहरी भागांच्या विकासास चालना देणारे प्रमुख कारण असल्याचे अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. वर्ल्ड बँक (२०१८) यांच्या अभ्यासानुसार शिक्षणाच्या सुविधांमुळे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या शहरी केंद्रांकडे आकर्षित होते. विशेषतः महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि तांत्रिक शिक्षण संस्था असलेल्या शहरांमध्ये लोकसंख्येची वाढ आणि आर्थिक क्रियाशीलता अधिक वेगाने वाढते. शिक्षणामुळे निर्माण होणारे कुशल मनुष्यबळ शहरी अर्थव्यवस्थेला बळकटी प्रदान करते. रँडॉल्फ (२०२३) यांनी भारतातील नागरीकरण प्रक्रियेचा अभ्यास करताना शिक्षण सुविधांचा शहरी वाढीवर होणारा प्रभाव स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध असलेल्या शहरांमध्ये विद्यार्थ्यांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

होते. या प्रक्रियेमुळे निवास, वाहतूक, व्यापार आणि इतर नागरी सेवांचा विस्तार होऊन शहरांचा विकास वेगाने घडून येतो. त्रिपाठी (२०१७) यांनी भारतातील शहरी पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा अभ्यास करताना शैक्षणिक सुविधांना नागरीकरणाचा एक प्रमुख निर्देशक मानले आहे. त्यांच्या संशोधनातून असे दिसून आले की ज्या शहरांमध्ये शैक्षणिक संस्था अधिक प्रमाणात उपलब्ध आहेत त्या ठिकाणी लोकसंख्येचे केंद्रीकरण आणि आर्थिक विकासाचा वेग तुलनेने अधिक असतो. सहस्रनामन, कुमार आणि बेटनकोर्ट (२०२४) यांनी भारतातील नागरीकरण आणि मानवी विकास यांतील संबंधांचा अभ्यास केला. त्यांनी शिक्षणाला नागरीकरणाचा महत्त्वपूर्ण प्रेरक घटक मानले आहे. त्यांच्या मते, शहरी भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा वाढल्यामुळे मानवी विकास निर्देशांकात सुधारणा होते आणि त्यामुळे आर्थिक तसेच सामाजिक विकासाला चालना मिळते. शिंदे आणि पांडकर (२०२३) यांनी मराठवाडा प्रदेशातील विकास प्रक्रियेचा अभ्यास करताना शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या संशोधनानुसार शिक्षणाचा प्रसार झालेल्या भागांमध्ये आर्थिक क्रियाशीलता, सेवा क्षेत्राचा विस्तार आणि नागरी विकास अधिक प्रमाणात आढळून येतो. शिक्षण आणि प्रादेशिक विकास यांमध्ये घनिष्ठ संबंध असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. घोष, चट्टोपाध्याय आणि बसू (२०२२) यांनी भारतीय जिल्ह्यांमधील सामाजिक-आर्थिक विकासाचे विश्लेषण करताना शिक्षण हा नागरीकरणाला चालना देणारा प्रमुख घटक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. शिक्षण सुविधांमुळे रोजगार निर्मिती, लोकसंख्येचे स्थलांतर आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार होऊन शहरी विकासाला गती मिळते असे त्यांच्या अभ्यासातून दिसून आले आहे. वरील साहित्याच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की शिक्षण व्यवस्था ही नागरीकरण प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण प्रेरक शक्ती आहे. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, तांत्रिक शिक्षण संस्था आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे यांचा विकास झालेल्या प्रदेशांमध्ये लोकसंख्या वाढ, आर्थिक क्रियाशीलता, रोजगार निर्मिती आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार अधिक वेगाने घडून येतो. तथापि, छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा नागरीकरण प्रक्रियेवर झालेला परिणाम या विषयाचा स्वतंत्र आणि सखोल अभ्यास उपलब्ध नसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनामध्ये जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा विकास आणि त्याचा नागरीकरणावर झालेला प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यवर्ती उंच प्रदेशात वसलेला असून त्याची भौगोलिक रचना विविध नैसर्गिक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील आणि उत्तर-पश्चिमेकडील काही भागांचा समावेश तापी नदीच्या जलसंचयन क्षेत्रात होतो, तर जिल्ह्याचा बहुतांश प्रदेश गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात स्थित आहे. जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील भागातील भूपृष्ठाची रचना मुख्यतः गोदावरी नदी व तिच्या उपनद्यांच्या प्रवाहामुळे घडून आलेली आहे. भौगोलिकदृष्ट्या जिल्ह्याचे स्थान १९°१७' ते २०°४०' उत्तर अक्षांश आणि ७४°३९' ते ७६°४०' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. सीमावर्ती दृष्टीने पाहता, जिल्ह्याच्या उत्तरेस जळगाव जिल्हा, पूर्वेस जालना जिल्हा, दक्षिण व दक्षिण-पश्चिमेस अहमदनगर जिल्हा तसेच पश्चिमेस नाशिक जिल्हा आहे. याशिवाय, उत्तर-पूर्व दिशेला बुलढाणा जिल्ह्याची तर दक्षिणेस बीड जिल्ह्याची अल्प सीमा जोडलेली आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे १०,१०० चौ. कि.मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या सुमारे ३.२८ टक्के आहे. यापैकी अंदाजे १.४० टक्के क्षेत्र नागरी स्वरूपाचे असून उर्वरित ९८.६० टक्के क्षेत्र ग्रामीण स्वरूपाचे आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या

३६,९५,९२८ इतकी नोंदविण्यात आली आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारतातील ६४० जिल्ह्यांमध्ये या जिल्ह्याचा ७२ वा क्रमांक लागतो. भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने, प्रशासकीय महत्त्व आणि वाढती लोकसंख्या यांमुळे छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याला मराठवाडा प्रदेशात विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे.

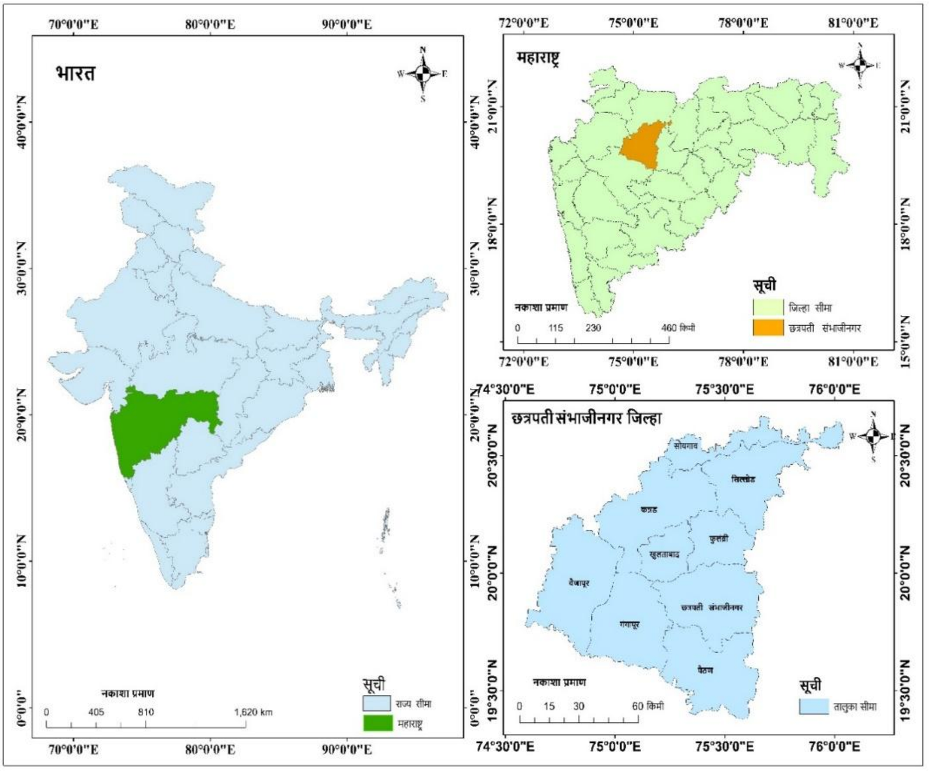

नकाशा क्र. १

उद्दिष्टे

१. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेच्या विकासाचा अभ्यास करणे.

२. तहसीलनिहाय शैक्षणिक सुविधांच्या वितरणाचे विश्लेषण करणे.

३. शिक्षण व्यवस्थेचा नागरीकरणावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुका-निहाय उद्योग, आरोग्य सेवा आणि शिक्षण सुविधांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी २०००–०१ आणि २०२०–२१ या दोन वर्षांतील सामाजिक-आर्थिक आकडेवारी वापरण्यात आली आहे. यामध्ये तालुक्यांनिहाय प्रा. शाळा, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा आणि महाविद्यालये यांचा समावेश केला आहे. गोळा केलेल्या माहितीचे एक्सेल मध्ये आलेख तयार करून दृश्य स्वरूपात तुलना केली गेली, ज्यामुळे तालुका-स्तरावरील बदल, नागरीकेंद्रित व ग्रामीण भागातील फरक, तसेच शिक्षण सुविधांतील कालगनिक बदल स्पष्टपणे दिसतात. या पद्धतीद्वारे सुविधांच्या उपलब्धतेचा नागरीकरणावर होणारा परिणाम सुस्पष्टपणे विश्लेषित केला आहे.

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

निकालाचे विश्लेषण

प्रस्तुत अभ्यासातून असे आढळून आले की, छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात सन २००१ ते २०२३ या कालावधीत शिक्षण व्यवस्थेचा लक्षणीय विस्तार झाला आहे. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक तसेच महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये झालेल्या वाढीमुळे शिक्षणाचा प्रसार अधिक व्यापक झाला आहे. विशेषतः छत्रपती संभाजीनगर शहरामध्ये शैक्षणिक संस्थांचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे आकर्षण वाढले असून त्याचा सकारात्मक परिणाम नागरीकरण प्रक्रियेवर झालेला दिसून येतो. शिक्षणाच्या विस्तारामुळे रोजगारनिर्मिती, सेवा क्षेत्राचा विकास, मानवी संसाधनांची गुणवत्ता आणि आर्थिक क्रियाशीलता वाढण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था आणि नागरीकरण यांच्यात घनिष्ठ व सकारात्मक संबंध असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ०१: छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळांची स्थिती (२००१ व २०२३)

तहसील	**शाळा (२००१)**	**शिक्षक (२००१)**	**शाळा (२०२३)**	**शिक्षक (२०२३)**
औरंगाबाद	७०५	३६९०	९२४	९५२४
खुलताबाद	९२	५०७	१३१	८४२
कन्नड	२५०	१५३१	३६०	२०६२
सोयगाव	९२	३९५	११०	६०१
सिल्लोड	२०५	१४०६	३७५	२११९
पैठण	२२९	११९०	३१४	२०२२
गंगापूर	२३८	१२३९	३४३	२८०८
वैजापूर	२४२	१०९७	३६१	१७६६
फुलंब्री	१०२	६३०	२२९	११२७
जिल्हा	**२१५५**	**११६८५**	**३१४७**	**२२८७१**

स्रोत: सामाजिक आर्थिक समालोचन, छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा (२००१ व २०२३)

वरील तक्त्यातून छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेत २००१ ते २०२३ या कालावधीत लक्षणीय विस्तार झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. सन २००१ मध्ये जिल्ह्यात एकूण २१५५ प्राथमिक शाळा कार्यरत होत्या, तर २०२३ मध्ये त्यांची संख्या वाढून ३१४७ इतकी झाली आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षकांची संख्या ११६८५ वरून २२८७१ पर्यंत वाढली असून, शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये आणि मनुष्यबळात झालेली वाढ प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचे निदर्शक आहे. तालुकानिहाय पाहता औरंगाबाद तालुका हा दोन्ही वर्षांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रमुख केंद्रबिंदू असल्याचे दिसते. २००१ मध्ये येथे ७०५ शाळा आणि ३६९० शिक्षक होते, तर २०२३ मध्ये शाळांची संख्या ९२४ आणि शिक्षकांची संख्या ९५२४ इतकी झाली आहे. ही वाढ इतर सर्व तालुक्यांच्या तुलनेत अधिक असून, शहराभोवती वाढलेल्या लोकसंख्येचा आणि शैक्षणिक मागणीचा परिणाम असल्याचे दिसून येते.

कन्नड, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर आणि वैजापूर या तालुक्यांमध्येही प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये उल्लेखनीय वाढ झालेली आहे. कन्नडमध्ये शाळांची संख्या २५० वरून ३६० पर्यंत, तर शिक्षकांची संख्या १५३१ वरून २०६२ पर्यंत वाढली आहे. सिल्लोड तालुक्यात शाळांची संख्या २०५ वरून ३७५ आणि शिक्षकांची संख्या १४०६ वरून २११९ इतकी झाली आहे. गंगापूर तालुक्यात

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

शिक्षकांच्या संख्येत विशेष वाढ दिसून येते. २००१ मध्ये येथे १२३९ शिक्षक होते, तर २०२३ मध्ये ही संख्या २८०८ पर्यंत पोहोचली आहे. खुलताबाद, सोयगाव आणि फुलंब्री हे तुलनेने लहान तालुके असले तरी या ठिकाणीही शाळा व शिक्षकांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते. खुलताबादमध्ये शाळांची संख्या ९२ वरून १३१, तर शिक्षकांची संख्या ५०७ वरून ८४२ झाली आहे. फुलंब्री तालुक्यात शाळांची संख्या दुपटीच्या जवळपास वाढून १०२ वरून २२९ इतकी झाली असून शिक्षकांची संख्या ६३० वरून ११२७ झाली आहे.

तक्ता क्र. ०२: छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांची स्थिती (२००१ व २०२३)

तहसील	**शाळा (२००१)**	**शिक्षक (२००१)**	**शाळा (२०२३)**	**शिक्षक (२०२३)**
औरंगाबाद	२३३	३१२०	५३२	३२९३
खुलताबाद	२४	३१३	५३	३७९
कन्नड	६५	८२७	८८	८९७
सोयगाव	१७	२२३	२८	२४२
सिल्लोड	६४	८४८	९५	९१५
पैठण	५५	७६५	९९	७२६
गंगापूर	४९	६४३	१५७	८८६
वैजापूर	५४	७०८	७६	६६१
फुलंब्री	२६	३४२	५३	४१३
जिल्हा	**५८७**	**७७८९**	**११८१**	**८४१२**

स्रोत: सामाजिक आर्थिक समालोचन, छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा (२००१ व २०२३)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरून छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थेत २००१ ते २०२३ या कालावधीत लक्षणीय प्रगती झाल्याचे दिसून येते. सन २००१ मध्ये जिल्ह्यात एकूण ५८७ माध्यमिक शाळा कार्यरत होत्या, तर २०२३ मध्ये त्यांची संख्या वाढून ११८१ इतकी झाली आहे. म्हणजेच दोन दशकांच्या कालावधीत माध्यमिक शाळांची संख्या जवळपास दुप्पट झाली आहे. शिक्षकांच्या संख्येतही वाढ दिसून येते. २००१ मध्ये ७७८९ शिक्षक कार्यरत होते, तर २०२३ मध्ये त्यांची संख्या ८४१२ इतकी झाली आहे. यावरून जिल्ह्यात माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा विस्तारत गेल्याचे स्पष्ट होते. तालुकानिहाय विचार केला असता, औरंगाबाद तालुका हा माध्यमिक शिक्षणाच्या दृष्टीने सर्वाधिक विकसित तालुका असल्याचे दिसून येते. २००१ मध्ये येथे २३३ शाळा व ३१२० शिक्षक होते, तर २०२३ मध्ये शाळांची संख्या ५३२ आणि शिक्षकांची संख्या ३२९३ इतकी झाली आहे. जिल्हा मुख्यालय असल्यामुळे शैक्षणिक सुविधांचे केंद्रीकरण या तालुक्यात अधिक प्रमाणात झाल्याचे दिसते. यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या असून या भागातील नागरी विकासालाही चालना मिळाली आहे. गंगापूर तालुक्यात माध्यमिक शिक्षणाच्या विस्तारामध्ये विशेष वाढ झालेली दिसून येते. २००१ मध्ये ४९ शाळा असताना २०२३ मध्ये ही संख्या १५७ पर्यंत वाढली आहे. शिक्षकांची संख्या देखील ६४३ वरून ८८६ पर्यंत वाढली आहे. सिल्लोड तालुक्यात शाळांची संख्या ६४ वरून ९५ आणि शिक्षकांची संख्या ८४८ वरून ९१५ झाली

आहे. कन्नड तालुक्यातही शाळांची संख्या ६५ वरून ८८ आणि शिक्षकांची संख्या ८२७ वरून ८९७ पर्यंत वाढलेली दिसते. पैठण तालुक्यात शाळांची संख्या ५५ वरून ९९ पर्यंत वाढली असली तरी शिक्षकांची संख्या ७६५ वरून ७२६ इतकी किंचित घटलेली दिसते. त्याचप्रमाणे वैजापूर तालुक्यातही शाळांची संख्या वाढली असली तरी शिक्षकांची संख्या ७०८ वरून ६६१ इतकी कमी झालेली आढळते. यावरून काही तालुक्यांमध्ये शाळांच्या विस्ताराच्या तुलनेत शिक्षकांची उपलब्धता अपेक्षित प्रमाणात वाढलेली नसल्याचे दिसून येते.खुलताबाद, सोयगाव आणि फुलंब्री या तुलनेने लहान तालुक्यांमध्ये देखील माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार झालेला दिसतो. खुलताबादमध्ये शाळांची संख्या २४ वरून ५३, सोयगावमध्ये १७ वरून २८ आणि फुलंब्रीमध्ये २६ वरून ५३ इतकी वाढली आहे. या तालुक्यांमध्ये शिक्षकांची संख्याही वाढलेली असल्यामुळे ग्रामीण व अर्धनागरी भागांमध्ये माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा अधिक व्यापक झाल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ०३: छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळांची स्थिती (२००१ व २०२३)

तहसील	**शाळा (२००१)**	**शिक्षक (२००१)**	**शाळा (२०२३)**	**शिक्षक (२०२३)**
औरंगाबाद	६३	८२५	६७	७३६
खुलताबाद	४	६८	९	५६
कन्नड	२५	३०५	११	५८
सोयगाव	३	३०	४	३४
सिल्लोड	४	१३८	१४	७९
पैठण	१३	१४९	१०	७८
गंगापूर	१४	११७	१८	१३९
वैजापूर	१०	११३	८	९६
फुलंब्री	१४	१२३	११	५२
जिल्हा	**१६०**	**१८६८**	**१५२**	**१३२८**

स्रोत: सामाजिक आर्थिक समालोचन, छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा (२००१ व २०२३)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरून छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये २००१ ते २०२३ या कालावधीत काही प्रमाणात संरचनात्मक बदल झाल्याचे दिसून येते. सन २००१ मध्ये जिल्ह्यात एकूण १६० उच्च माध्यमिक शाळा कार्यरत होत्या, तर २०२३ मध्ये त्यांची संख्या किंचित घटून १५२ इतकी झाली आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षकांची संख्या १८६८ वरून १३२८ पर्यंत कमी झालेली दिसून येते. यावरून उच्च माध्यमिक शिक्षण क्षेत्रात शाळांचे व शिक्षकांचे पुनर्वितरण, संस्थांचे एकत्रीकरण किंवा शैक्षणिक संरचनेतील बदल झाल्याचे सूचित होते. तालुकानिहाय विचार करता औरंगाबाद तालुका हा दोन्ही कालखंडांत उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे प्रमुख केंद्र राहिलेला आहे. २००१ मध्ये येथे ६३ शाळा व ८२५ शिक्षक कार्यरत होते, तर २०२३ मध्ये शाळांची संख्या ६७ झाली असली तरी शिक्षकांची संख्या ७३६ इतकी नोंदवली गेली आहे. जिल्हा मुख्यालय असल्यामुळे उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक शैक्षणिक सुविधा या तालुक्यात अधिक प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे दिसून येते. गंगापूर तालुक्यात उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार सकारात्मक स्वरूपाचा दिसून येतो. २००१ मध्ये १४ शाळा व ११७ शिक्षक असताना २०२३ मध्ये शाळांची संख्या १८ आणि शिक्षकांची संख्या १३९ इतकी झाली आहे. यावरून या तालुक्यात उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. सिल्लोड तालुक्यात शाळांची संख्या ४ वरून १४ पर्यंत वाढलेली दिसते, परंतु शिक्षकांची संख्या १३८ वरून ७९ पर्यंत घटली आहे. यामुळे शाळांच्या विस्ताराबरोबर शिक्षकांचे प्रमाण समान गतीने वाढले नसल्याचे दिसते. खुलताबाद तालुक्यात

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

शाळांची संख्या ४ वरून ९ पर्यंत वाढली असली तरी शिक्षकांची संख्या ६८ वरून ५६ इतकी कमी झाली आहे. सोयगावमध्ये शाळांची संख्या ३ वरून ४ आणि शिक्षकांची संख्या ३० वरून ३४ इतकी वाढलेली दिसते. त्यामुळे या तालुक्यात उच्च माध्यमिक शिक्षणाची उपलब्धता काही प्रमाणात सुधारलेली असल्याचे दिसते.

दुसरीकडे कन्नड, पैठण, वैजापूर आणि फुलंब्री या तालुक्यांमध्ये शाळा तसेच शिक्षकांच्या संख्येत घट झालेली आढळते. कन्नडमध्ये शाळांची संख्या २५ वरून ११ आणि शिक्षकांची संख्या ३०५ वरून ५८ इतकी झाली आहे. पैठणमध्ये शाळा १३ वरून १० आणि शिक्षक १४९ वरून ७८ इतके कमी झाले आहेत. त्याचप्रमाणे वैजापूरमध्ये शाळांची संख्या १० वरून ८ आणि फुलंब्रीमध्ये १४ वरून ११ इतकी घटलेली दिसते. यावरून काही भागांमध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण संस्थांचे पुनर्रचनेचे स्वरूप दिसून येते. जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थेचा विस्तार प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाइतका वेगाने झालेला दिसत नाही. उलट काही तालुक्यांमध्ये शाळा व शिक्षकांची संख्या कमी झालेली आढळते. तथापि, औरंगाबाद, गंगापूर आणि सिल्लोड यांसारख्या तालुक्यांमध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा तुलनेने अधिक केंद्रित झालेल्या आहेत. उच्च माध्यमिक शिक्षण हे उच्च शिक्षण आणि कौशल्य विकासासाठी महत्त्वाचा टप्पा असल्यामुळे या सुविधांचे केंद्रीकरण विद्यार्थ्यांना शहरी केंद्रांकडे आकर्षित करते. परिणामी निवास, वाहतूक, व्यापार आणि इतर सेवा क्षेत्रांचा विस्तार होऊन नागरीकरण प्रक्रियेला अप्रत्यक्षरीत्या चालना मिळत असल्याचे या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ०४: छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील महाविद्यालयांची स्थिती (२००१ व २०२३)

तहसील	**महाविद्यालये (२००१)**	**शिक्षक (२००१)**	**महाविद्यालये (२०२३)**	**शिक्षक (२०२३)**
औरंगाबाद	१०८१	९३००	७४	२८८३
खुलताबाद	१२२	९२५	४	८५
कन्नड	३४७	२७८१	६	१३७
सोयगाव	११३	६६६	४	७८
सिल्लोड	२८६	२४५२	६	१२७
पैठण	३०३	२१७१	८	२२६
गंगापूर	३०४	२०९०	५	९८
वैजापूर	३०७	१९४८	४	५७
फुलंब्री	१४४	१११९	३	५३
जिल्हा	**३००७**	**२३४५२**	**११४**	**३७४४**

स्रोत: सामाजिक आर्थिक समालोचन, छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा (२००१ व २०२३)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरून छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन शिक्षण व्यवस्थेच्या वितरणामध्ये २००१ ते २०२३ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. तक्त्यातील आकडेवारीनुसार सन २००१ मध्ये जिल्ह्यात एकूण ३००७ महाविद्यालये व २३,४५२ शिक्षक कार्यरत असल्याची नोंद आहे, तर सन २०२३ मध्ये महाविद्यालयांची संख्या ११४ आणि शिक्षकांची संख्या ३७४४ इतकी नोंदविण्यात आली आहे. या आकडेवारीवरून दोन्ही कालखंडांतील माहिती संकलनाची पद्धत किंवा वर्गीकरणात बदल झाल्याची शक्यता दिसून येते. त्यामुळे या आकडेवारीचे विश्लेषण करताना तालुकानिहाय वितरण आणि उच्च शिक्षणाचे केंद्रीकरण याकडे अधिक लक्ष देणे आवश्यक ठरते. तालुकानिहाय पाहता औरंगाबाद तालुका हा दोन्ही वर्षांमध्ये

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
Double-blind peer-reviewed /refereed, International Research Journal of Geography
ISSN: 0971-6785 / Volume- 43 / Issue-1 / Jan-Jun 2026

उच्च शिक्षणाचे प्रमुख केंद्र म्हणून उदयास येतो. सन २००१ मध्ये येथे १०८१ महाविद्यालये आणि ९३०० शिक्षक नोंदविण्यात आले होते, तर २०२३ मध्ये ७४ महाविद्यालये आणि २८८३ शिक्षक कार्यरत असल्याचे दिसून येते. जिल्हा मुख्यालय, विद्यापीठ, व्यावसायिक शिक्षण संस्था तसेच विविध तांत्रिक आणि वैद्यकीय महाविद्यालयांची उपलब्धता यांमुळे औरंगाबाद शहर हे उच्च शिक्षणाचे प्रमुख आकर्षण केंद्र बनले आहे. परिणामी जिल्ह्यातील तसेच इतर भागांतील विद्यार्थी शिक्षणासाठी या शहराकडे आकर्षित होत असल्याचे दिसते. कन्नड, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर आणि वैजापूर या तालुक्यांमध्येही उच्च शिक्षणाच्या काही सुविधा उपलब्ध आहेत. सन २०२३ मध्ये पैठण तालुक्यात ८ महाविद्यालये व २२६ शिक्षक असून, औरंगाबादनंतर शिक्षकांच्या संख्येच्या दृष्टीने हा तालुका महत्त्वाचा ठरतो. कन्नड आणि सिल्लोड तालुक्यांमध्ये प्रत्येकी ६ महाविद्यालये असून अनुक्रमे १३७ व १२७ शिक्षक कार्यरत आहेत. गंगापूरमध्ये ५ महाविद्यालये व ९८ शिक्षक, तर वैजापूरमध्ये ४ महाविद्यालये व ५७ शिक्षक उपलब्ध आहेत. यावरून उच्च शिक्षणाच्या सुविधा जिल्ह्यातील काही प्रमुख तालुक्यांमध्ये केंद्रित झालेल्या दिसून येतात. खुलताबाद, सोयगाव आणि फुलंब्री या तालुक्यांमध्ये महाविद्यालयांची संख्या तुलनेने कमी आहे. सन २०२३ मध्ये खुलताबाद आणि सोयगाव येथे प्रत्येकी ४ महाविद्यालये असून अनुक्रमे ८५ आणि ७८ शिक्षक कार्यरत आहेत, तर फुलंब्रीमध्ये केवळ ३ महाविद्यालये आणि ५३ शिक्षक उपलब्ध आहेत. यावरून या भागांतील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी प्रामुख्याने औरंगाबाद किंवा इतर शहरी केंद्रांवर अवलंबून राहावे लागत असल्याचे दिसून येते. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या वितरणाचा नागरीकरणाशी घनिष्ठ संबंध असल्याचे या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. उच्च शिक्षण संस्था ज्या ठिकाणी अधिक प्रमाणात उपलब्ध आहेत त्या भागांमध्ये विद्यार्थ्यांची, शिक्षकांची आणि शैक्षणिक सेवांशी संबंधित लोकसंख्येची एकाग्रता वाढते. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन शिक्षण व्यवस्थेचे केंद्रीकरण प्रामुख्याने औरंगाबाद शहराभोवती झाल्याचे दिसून येते. उच्च शिक्षणाच्या सुविधांची उपलब्धता, शिक्षकांचे प्रमाण आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचा विकास यांमुळे औरंगाबाद हे जिल्ह्याचे प्रमुख शैक्षणिक व नागरी केंद्र म्हणून विकसित झाले आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण व्यवस्थेने जिल्ह्यातील नागरीकरण प्रक्रियेला महत्त्वपूर्ण गती प्रदान केल्याचे या तक्त्यातील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा २००१ ते २०२३ या कालावधीतील अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्टपणे दिसून येते की जिल्ह्यात शिक्षण क्षेत्रामध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक तसेच महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या विविध स्तरांवरील सुविधांमध्ये झालेल्या बदलांमुळे जिल्ह्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि नागरी विकास प्रक्रियेला महत्त्वपूर्ण चालना मिळाली आहे. शिक्षण हा मानवी संसाधन विकासाचा मूलभूत आधार असल्याने त्याचा प्रभाव केवळ शैक्षणिक क्षेत्रापुरता मर्यादित न राहता नागरीकरण, रोजगारनिर्मिती, सेवा क्षेत्राचा विस्तार आणि जीवनमानाच्या उन्नतीपर्यंत पोहोचलेला दिसून येतो. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत जिल्ह्यातील शाळा आणि शिक्षकांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढलेली दिसून येते. यामुळे शिक्षणाचा प्रसार ग्रामीण तसेच अर्धनागरी भागांपर्यंत पोहोचला असून विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणाच्या अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. माध्यमिक शिक्षण क्षेत्रातही शाळांची संख्या जवळपास दुप्पट झालेली दिसून येते. यावरून जिल्ह्यात शिक्षणाविषयी जागरूकता वाढल्याचे तसेच विद्यार्थ्यांचा माध्यमिक शिक्षणाकडे कल वाढल्याचे स्पष्ट होते. शिक्षकांची उपलब्धता वाढल्यामुळे

शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यास मदत झाली असून मानवी भांडवलाच्या निर्मितीला चालना मिळाली आहे.

उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात काही तालुक्यांमध्ये शाळा आणि शिक्षकांच्या संख्येत घट दिसून येत असली तरी औरंगाबाद, गंगापूर, सिल्लोड यांसारख्या प्रमुख तालुक्यांमध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या सुविधा तुलनेने अधिक केंद्रित झालेल्या आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणासाठी आवश्यक संधी उपलब्ध होत असून उच्च शिक्षणाकडे जाणारा मार्ग अधिक सक्षम झालेला दिसतो. उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे हे केंद्रीकरण विद्यार्थ्यांच्या शहरी भागांकडे होणाऱ्या स्थलांतरास कारणीभूत ठरत असल्याचे दिसून येते.

महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या वितरणाचा विचार करता औरंगाबाद शहर हे जिल्ह्याचे प्रमुख शैक्षणिक केंद्र म्हणून विकसित झालेले आहे. विविध महाविद्यालये, विद्यापीठ, तांत्रिक संस्था, अभियांत्रिकी व वैद्यकीय महाविद्यालये यांमुळे उच्च शिक्षणाच्या सुविधा मोठ्या प्रमाणावर या शहरात केंद्रित झालेल्या आहेत. परिणामी जिल्ह्यातील तसेच इतर जिल्ह्यांतील विद्यार्थी शिक्षणासाठी या शहराकडे आकर्षित होत आहेत. या प्रक्रियेमुळे शहरातील निवास व्यवस्था, वाहतूक, व्यापारी सेवा, आरोग्य सुविधा, वसतिगृहे, ग्रंथालये, कोचिंग संस्था आणि इतर सेवा क्षेत्रांचा विस्तार झालेला दिसून येतो. शिक्षण संस्थांच्या विकासामुळे रोजगारनिर्मितीलाही चालना मिळाली आहे. शिक्षक, प्राध्यापक, प्रशासकीय कर्मचारी, संशोधक, तांत्रिक कर्मचारी आणि विविध सहाय्यक सेवा क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्र हे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण घटक बनले आहे. शिक्षणाशी संबंधित आर्थिक क्रियाकलापांमुळे शहरी भागांमध्ये गुंतवणूक वाढून नागरी विकासाला गती मिळालेली दिसते. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा विस्तार आणि नागरीकरण प्रक्रिया यांच्यामध्ये घनिष्ठ व सकारात्मक संबंध आढळून येतो. शैक्षणिक संस्थांची वाढ, शिक्षकांची उपलब्धता, विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या, उच्च व तांत्रिक शिक्षणाचे केंद्रीकरण आणि त्यातून निर्माण झालेल्या आर्थिक व सामाजिक संधी यांमुळे जिल्ह्यातील शहरी विकासाला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली आहे. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था ही केवळ ज्ञानप्रदान करणारी यंत्रणा नसून नागरीकरण, मानवी विकास आणि प्रादेशिक प्रगती यांना दिशा देणारी एक प्रभावी विकासात्मक शक्ती असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. प्रस्तुत संशोधनातून असे निष्पन्न होते की छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील नागरीकरण प्रक्रियेमध्ये शिक्षण व्यवस्थेने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि बहुआयामी भूमिका बजावलेली असून भविष्यातील शाश्वत नागरी विकासासाठी शिक्षण क्षेत्रातील गुंतवणूक आणि सुविधांचा विस्तार अधिक आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. Ghosh, A., Chattopadhyay, S., & Basu, B. (2022). Multi-scale analysis of rural and urban areas: A case study of Indian districts. Xiv. https://arxiv.org/abs/2209.08472
२. Narayana, M. R. (2010). Impact of economic globalization on urbanization: A comparative analysis of Indian and select global experiences. Indian Journal of Industrial Relations, 66(1), 115–128.
३. Randolph, G. F. (2023). Does urbanization depend on in-migration? Demography, mobility, and India's urban transition. Environment and Planning A: Economy and Space, 56(1), 187–208. https://doi.org/10.1177/0308518X231180609
४. Sahasranaman, A., Kumar, N., & Bettencourt, L. M. A. (2024). Urbanization, economic development, and income distribution dynamics in India. arXiv. https://arxiv.org/abs/2410.04737

५. Shinde, P., & Pandkar, M. M. (2023). Regional imbalance in Maharashtra: Special reference to Marathwada region. Towards Excellence, 15(1), 1–12.
६. Tripathi, S. (2017). Relationship between infrastructure and population agglomeration in urban India: An empirical assessment (ADBI Working Paper No. 731). Asian Development Bank Institute.
७. UNESCO. (2016). Education for people and planet: Creating sustainable futures for all (Global Education Monitoring Report 2016). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
८. World Bank. (2018). Urbanization and economic development: Emerging futures. World Bank Group.